

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za klasičnu filologiju

Mudrost i bezumlje u Euripidovim *Bakhama*

Vjekoslava Margetić,

treća godina prijediplomskog studija latinskog jezika i književnosti i grčkog jezika i književnosti

Mentori: prof. dr. sc. Igor Mikecin i doc. dr. sc. Petra Matović

Bakhe su drama koja je široko prihvaćena kao jedna od najizvrsnijih Euripidovih djela, a radi se o posljednjem djelu koje je napisao. Ovaj tragičar je poznat po komentiranju odnosa ljudi prema bogovima te položaju žena u zajednici, a ni *Bakhe* nisu iznimka. Za razliku od svih ostalih Euripidovih djela, glavni lik je bog koji, premda većinu vremena prerušen u čovjeka koji širi Dionizov kult. Kor barbarskih žena koje je poveo iz Azije, gdje je kult prihvaćen, je kao jedan od likova, a pjesme koje izvodi su obojene lirskim ugođajem kada opisuju pejzaže te pjevaju o sreći ili mudrosti na način koji možemo vidjeti u lirskom pjesništvu. Prisutan je moralni ambiguitet zato što , a tragedija potiče na razmišljanje o dihotomijama poput one između prirodnog stanja i društvenog uređenja¹, muškog i ženskog, ljudskog i božjeg, zakona i bezakonja te pravednog i nepravednog. U ovom tekstu će se sagledati odnos mudrog i bezumnog koji se ističe kroz ozbiljne i ironične uporabe riječi s korijenom σοφ-, ali se neće ograničiti samo na njih nego će se proučiti i riječi koje potječu od φρήν i ostale koje su povezane s umnim djelovanjem. Usporedit će se izvorni tekst u izdanju Loeb Classical Library² te prijevod Lade Kaštelan³ čime će se rastumačiti nijanse između mudrosti, razuma, neukosti i bezumlja te ostalih riječi o kojima će biti govora.

Iako je danas simbol mahnitosti i zabave, gledatelji susreću Dioniza na početku drame kako jasno i posve trijezno objašnjava svoje planove: mora se osvetiti svojim tetama koje su proglasile njegovu majku Semelu lažljivicom i bludnicom jer nisu vjerovale da je nosila Zeusovo dijete, treba obraniti majčin obraz pred čitavom Tebom i želi se dokazati kao pravi bog. Širenje kulta je zasad bilo uspješno te vrlo brojni barbari plešu dionizijske plesove, a sad je vrijeme da bogu rodna Teba, htjela to ili ne, dobro izuči njegov kult (δεῖ γὰρ πόλιν τήνδ' ἐκμαθεῖν, κεί μὴ θέλει, (39) - ovaj grad, ako i neće, mora **naučiti**).

Nakon što kor himnom oda počast Bakhu, slijedi razgovor između slijepog proroka Tiresije i tebanskog kralja Kadma koji je najkomičniji dio drame zbog teturanja te dvojice starčića opremljenih punom bakhantskom opremom. Komičnost se postiže i ponavljanjem sličnih riječi u parovima: πρέσβυς ὄν γεραitéρω (175) – starac s još starijim, σοφὴν σοφοῦ (179) – mudru (riječ) mudrog (čovjeka), γέρον γέροντι (186) – star starca, γέροντες ὄντες (189) – da smo stari, κὰγὼ γὰρ ἦβῶ (190) – i ja sam u snazi, γέρον γέροντα (193) – star starca. Ton postaje ozbiljniji kad

¹ Naravno, iako teorije o prirodnom stanju i društvenom uređenju kao takve nisu postojale u vrijeme kad je Euripid pisao, to ne sprečava moderne čitatelje da gledaju na dijelove ove tragedije iz takve perspektive.

² Euripid. 2002. Euripides VI: Bacchae, Iphigenia at Aulis, Rhesus David Kovacs, prev. i ur. Cambridge, London: Harvard University Press, 2002.

³ Kaštelan, Lada. 2015. Grčke tragedije. Zagreb: Mozaik knjiga.

Kadmo upita hoće li samo njih dvojica častiti novog boga, a Tiresija kaže: „μόνοι γὰρ εὔφρονοῦμεν, οἱ δ' ἄλλοι κακῶς.“ (196) – „Da. Jedino nas **smo** dvojica **razumni**.“, s time da Kaštelan, vjerojatno zbog izbjegavanja zalihosti, uklanja riječi kojima Tiresija ističe kako „ostali, s druge strane, razmišljaju pogrešno. Osvrnimo se na Tiresijin govor u stihovima 200-203:

οὐδὲν σοφίζομεσθα τοῖσι δαίμοσιν.
πατρίους παραδοχάς, ἅς θ' ὀμήλικας χρόνον
κεκτήμεθ', οὐδεὶς αὐτὰ καταβαλεῖ λόγος,
οὐδ' εἰ δι' ἄκρων τὸ σοφὸν ἤρρηται φρενῶν.

...

O bozima se **nikada ne mudruje**.

Običaje,

stare kao vrijeme,

koje primili smo od otaca,

umovanje neće pobiti,

pa ni kad je takva **mudrost**

oštroumno smišljena.

Glagol *σοφίζω* u mediopasivu ima negativnu konotaciju (Senc⁴: izvijati, izmišljati, LSJ: play subtle tricks, devise cleverly or skilfully⁵), kao i τὸ σοφὸν u ovom slučaju, što je zapravo poimeničeni pridjev koji predstavlja apstraktni pojam. Sofisti su bili grčki učitelji, govornici i mislioci koji su djelovali u 5./4. st. pr. Kr. Sofisti dolaze na loš glas prvenstveno zbog mlađe generacije istih koja se prvenstveno bavi podučavanjem radi novca, a djeluje tako da iznosi ne nužno točne argumente koje zbog svoje govorničke vještine umiju prikazati kao ispravne. U tom kontekstu nalazimo riječ sofizam (σόφισμα) koja označava lukavu varku u vidu pogrešnog

⁴ Senc, Stjepan. 1910. Grčko-hrvatski rječnik za škole. Zagreb. str. 853

⁵ <<https://logeion.uchicago.edu/σοφίζω>> (zadnji pristup 18. 4. 2024.)

zaključka koji se doima ispravnim. Sofistima se najviše protivio Sokrat, zatim Platon i Aristotel te su znatno doprinijeli negativnoj konotaciji riječi „sofist“. Kor odobrava Tiresijino pokoravanje novom bogu – što je izostavljeno kod Kaštelan, vjerojatno zato što bi umanjilo intenzitet razgovora između Tiresije, Kadma i Penteja – govoreći kako **pravo sudi** zato što časti Bromija (τιμῶν τε Βρόμιον **σωφρονεῖς** (329)). Tiresija je u govoru (314-318) kojeg kor hvali koristio taj isti glagol, *σωφρονέω*, u ovom kontekstu:

οὐχ ὁ Διόνυσος **σωφρονεῖν** ἀναγκάσει
γυναῖκας ἐς τὴν Κύπριν, ἀλλ’ ἐν τῇ φύσει
τὸ σωφρονεῖν ἔνεστιν εἰς τὰ πάντ’ ἀεί
τοῦτο σκοπεῖν χρή: καὶ γὰρ ἐν βακχεύμασιν
οὔσ’ ἢ γε **σώφρων** οὐ διαφθαρήσεται.

...

Nije Dionisova briga
žene tjerati na **čednost**.
Ona je u ljudskoj prirodi.
Čedna se žena neće
u bakhičkim svečanostima
iskvariti.

Dakle, izjavu kora možemo protumačiti i nekim drugim nijansama: čedan je, naime onaj „koji je bez poroka; blag, krotak, ponizan, skroman“⁶ što se slaže s rječničkim navodima za taj glagol. Riječ *σωφροσύνη* je „razboritost, umjerenost, moralnost“⁷, iz čega možemo zaključiti kako Tiresija ne pokazuje neku uzvišenu mudrost ili povezanost s božanskim, već je jednostavno pokoran tradiciji i pobožan jer je tako najbolje za pojedinca, za zajednicu i, konačno, za bogove. I sam

⁶ <<https://hjp.znanje.hr/>> (zadnji pristup 18. 4. 2024.)

⁷ Senc, Stjepan. 1910. Grčko-hrvatski rječnik za škole. Zagreb. str. 909

priznaje da ne govori kao prorok, već samo zdravorazumski zaključuje (368-369). Smatram da je Kaštelan odlično prevela taj dio zato što čednost odlično odgovara kontekstu žena koje Pentej lažno optužuje za razvrat. Nadalje, ovi stihovi otvaraju širi pogled na pojam razboritosti zato što naglašavaju njegov društveni aspekt. Dakle, ne radi se samo o moći pravilnog razabiranja nego i o pravilnom ponašanju koje dolikuje članu zajednice, u ovom slučaju žene koja ima biti čedna, to jest umjerena i razborita. Ova interpretacija koja se tiče života u zajednici korak je kojemu prethodi Tiresijino „razumni smo“ („εἴ φρονοῦμεν“) iz 196. stiha o čemu je bilo govora prije, a posve će se razviti u stihovima 386-392 o čemu će biti riječi uskoro, Sada se vraćamo na 203. stih, to jest, na riječi „οὐδ’ εἰ δι’ ἄκρων τὸ σοφὸν ἠϋρηται φρενῶν“. O mudrovanju je bilo govora ranije, a uz upravo izloženo objašnjenje pojma razboritosti se može jasnije razumjeti izraz „δι’ ἄκρων φρενῶν“. Može ga se prevesti „uz pomoć oštrog uma“, ili pak „iz srži/dna uma“. Dakle, riječi s korijenom *σοφ-* su zasad češće imale relativno pejorativnu konotaciju ili su se nalazile u relativno komičnom kontekstu tijekom Tiresijinog i Kadmovog dijaloga – osim ranije navedenih parova sličnih riječi, ovdje se može dodati i trenutak kad Kadmo traži slijepog prijatelja da ga prostorno uputi (ποῖ δεῖ χορεύειν, ποῖ καθιστάναι πόδα καὶ κρᾶτα σεῖσαι πολίων; ἐξηγοῦ σύ μοι γέρον γέροντι, Τειρεσία: σὺ γὰρ **σοφός**. (184-185) – Gdje ćemo plesati? Gdje zaustaviti korak i zatresti sijedom glavom? Ti me uputi, star starca, Tiresija, jer ti si **mudrac**.). S druge strane, riječi koje potječu od φρήν često su izrečene uz pozitivniju konotaciju te predstavljaju osnovnije, razabiranje – φρήν se ipak nalazi negdje oko srca – te je dio čovjekove urođene prirode pa su sukladno tome oni koji imaju razborito srce uvijek razboriti.

U stihovima 266-271 uvodi se još jedan aspekt ljudskog razabiranja:

ὅταν λάβῃ τις τῶν λόγων ἀνήρ **σοφός**
 καλὰς ἀφορμάς, οὐ μέγ’ ἔργον εἶ λέγειν:
 σὺ δ’ εὐτροχὸν μὲν γλῶσσαν ὡς **φρονῶν** ἔχεις,
 ἐν τοῖς λόγοισι δ’ οὐκ ἔννευσί σοι **φρένες**.
 θράσει δὲ δυνατὸς καὶ λέγειν οἷός τ’ ἀνήρ
 κακὸς πολίτης γίγνεται **νοῦν** οὐκ ἔχων.

...

Kad **mudar** čovjek
govori o valjanoj stvari,
nije mu teško dobro govoriti.
Na jeziku si brz
kao da si **mudar**,
ali nema **pameti** u tvojim riječima.
A loš je građanin
onaj tko se, vješt na riječima,
oslanja samo o svoju drskost,
bez **razboritosti**.

Mudar čovjek ovdje znači upravo to, a za „ὡς φρονῶν“ (kao da pravo sudiš) i „οὐκ ἔννευσί σοι φρένες“ (nisi pri sebi; ne postupaš razumno) Kaštelan koristi „kao da si mudar“ i „nema pameti“ čime se gubi izvorna razlika između pridjeva „σοφός“ i participa „φρονῶν“, ali se naglašava kontrast između mudrosti i prividne mudrosti koja se očituje samo prividno, u elokventnom govoru. Pojam νοῦς se uvodi u kontekstu života u zajednici (κακὸς πολίτης γίγνεται – loš je građanin), što je u skladu s razlikom između νοῦς (Senc⁸: pamet, razbor, razum, duša...) i φρήν⁹ (Senc: u pl.: opna koja rastavlja plemenite organe (srce, plućice i jetra) od ostale utrobe, a u sg.: mišljenje, srce, duša, duh, um, razum). Naime, νοῦς podrazumijeva sam um, dakle, domenu koja podrazumijeva višu moć razabiranja od φρήν što je i anatomski termin za dio tijela. Iako su riječi bliskog značenja, može se reći da je upravo je prednost uma nad srcem, to jest instinktom, preduvjet za uspješan život u zajednici. To se može potvrditi i time što Pentej naziva Tiresiju „učiteljem bezumlja“ (ἀνοΐας τόνδε τὸν διδάσκαλον (345) – što te naučio **bezumlju**). Slično koristi i riječ μωρία (Senc¹⁰: tupoglavstvo, ludost, budalaština) koja ima opušteniji ton od oštrog „bezumlja“ u istoj toj replici upućenoj Kadmu: „μηδ’ ἐξομόρξῃ μωρίαν τὴν σὴν ἐμοί (344)“ („ali nemoj mene zaraziti tom **glupošću**“). Kralj Pentej, dakle, želi održati *status quo* u zajednici koji

⁸ Senc, Stjepan. 1910. Grčko-hrvatski rječnik za škole. Zagreb. str. 635, 636

⁹ Senc, Stjepan. 1910. Grčko-hrvatski rječnik za škole. Zagreb. str. 989

¹⁰ Senc, Stjepan. 1910. Grčko-hrvatski rječnik za škole. Zagreb. str. 624

smatra da ispravnim te ističe dekadenciju ponašanja i moralnih vrijednosti zbog svetkovina kao prijatnu dok Tiresija shvaća da stanje ljudskih zajednica ipak ovisi o bogovima, što se vidi u stihovima 310-312:

μη τὸ κράτος αὐχέει δύναμιν ἀνθρώποις ἔχειν,

μηδ', ἣν **δοκῆς** μέν, ἣ δὲ **δόξα** σου νοσῆ,

φρονεῖν δόκει τι: (...)

...

Ne budi tako siguran

da je sila

ono što upravlja ljudima.

Ne **smatraj** da je **mudrost**

ono što **misliš**

u svojoj bolesnoj glavi.

Nema potrebe zadržavati se na riječima *δόξα* i *δοκέω* koje označavaju subjektivan doživljaj. Kaštelan prevodi „φρονεῖν“ kao „mudrost“ slično kao što se već protumačilo u prethodnom ulomku.

Kor u stihovima 386-392 uz gnomski ton donosi sintezu povezanosti pravilnog razabiranja (*φρονεῖν*) i blagostanja u zajednici te u istoj pjesmi izjavljuje nešto što bi bilo začudno bez prethodnih analiza: „τὸ σοφὸν δ' οὐ σοφία τό τε μὴ θνητὰ φρονεῖν.“ – „ono što mudro je još nije mudrost nit to je razmišljanje o onim stvarima koje za smrtnike nisu“ (395-396).

Sukob između Dioniza i Penteja je vrlo jasno opisan u stihovima 489-490:

Πενθεύς: δίκην σε δοῦναι δεῖ **σοφισμάτων** κακῶν.

Διώνυσος: σὲ δ' **ἀμαθίας** γε κάσεβοῦντ' ἐς τὸν θεόν.

...

Pentej: Platit ćeš ti još zbog ovog **mudrovanja**.

Dioniz: Ne, nego ti,
zbog **nepromišljenosti**
i huljenja.

Pentej smatra da se Dioniz, to jest, stranac, kao sofist – naravno, u pogrdnom smislu riječi – služi lukavštinom da iskvari Tebu, a mudrovanjem da napakosti samom Penteju. S obzirom na to da je Dioniz na početku koristio infinitiv *ἐκμαθεῖν*, moglo bi se tvrditi da *ἀμαθία* ne označuje nepromišljenost već neznanje, to jest, Pentejevo voljno opiranje da bude podučen dionizijskom kultu. Slično se tumači u LSJ rječniku gdje se upravo ovo mjesto navodi uz značenje „wilful blindness, sin¹¹“. Kralj i bog dotiču se i riječi *σοφός* u stihovima 655-656, s time da ju Pentej izgovara vrlo ironično i uz ponavljanje kao što se moglo vidjeti na početku drame, a Dioniz ozbiljno, govoreći da je mudar po prirodi (*φύω*, LSJ: the pf. and aor. 2 take a pres. sense, to be so and so by nature).

Πενθεύς: **σοφὸς σοφὸς** σύ, πλὴν ἂν δεῖ σ' εἶναι **σοφόν**.

Διώνυσος: ἂν δεῖ μάλιστα, ταῦτ' ἔγωγ' ἔφυν **σοφός**.

...

Pentej: **Mudar** si ti meni,

mudar,

samo ne tamo gdje treba.

Dioniz: **Mudar** sam upravo tamo

gdje najviše treba.

Pentej malo kasnije priznaje da Bakhov svećenik ipak jest mudar, na što i dalje prerušen bog odgovara da ga je Dioniz „naučio mudrosti“, no ovdje je zanimljivo što se za „naučio“ pojavljuje jedva ikad zabilježen glagol *ἐκμουσόω*, prefiksiran oblik od *μουσόω* koji je također iznimno rijedak. Time se još jednom implicira da je mudrost nešto urođeno bogu što čovjek dobiva uz božje posredovanje – to jest, kroz voljno učenje koje proizlazi iz pravilnog štovanja božanskog. Da su

¹¹ <<https://logeion.uchicago.edu/ἀμαθία> > (zadnji pristup 26. 4. 2024.)

Tebanci bili voljni, Dioniz – sudeći po njegovom govoru i po djelovanju bakhi koje su bile mirne dok ih se nije napalo – ne bi odlučio izvršiti ovako tragičnu osvetu koja je utjecala na čitavu tebansku kraljevsku obitelj te Pentej ne bi morao skončati tako što ga vlastita majka, a kraljevska obitelj ne bi morala u progonstvo.

Način osvete mogao se naslutiti već u tragikomičnoj prijetnji koju Pentej upućuje svećeniku-Dionizu još u 241. stihu: „τράχηλον σώματος χωρίς τεμών.“ – „Rastavit ću mu glavu od tijela.“. Što se komičnog tiče, na više mjesta su se slični parovi i udvostručene riječi koristile u komičnom i ironičnom tonu. Mahnita Agava koja drži glavu svoga sina Penteja, za kojeg misli da je lav, ponosno kaže: „ὁ Βάκχιος κυναγέτας σοφὸς σοφῶς ἀνέπηλ’ ἐπὶ θῆρα τόνδε μαινάδας.“ (1190) – „U lovu je Bakho **mudro, mudar**, menade nagnao na ovu zvijer!“. Prisutna je vrlo snažna, gorka ironija zato što, za razliku od Agave, publika koja gleda izvedbu tragedije zna što ona drži u rukama. Tu se ističe Dionizova zastrašujuća strana dok mudro, kao bog, kažnjava ljude, kao mudrijaše.

Zaključno, *Bakhe* su prožete razmišljanjima o mudrosti i razumu, uz to se ističe i temelj suprotnosti koje određuju glavnog lika. Dioniz je u tradiciji „dvostruk“ i po rođenju, i po izgledu i po djelovanju (δεινότητα, ἀνθρώποισι δ’ ἠπιότητα (861) – i najstrašniji i najblaži prema ljudima). On može donijeti mahnitost, no čini se da ona zapravo oslobađa φρήν u osnovnom, ranije spomenutom smislu pa tako oni koji su po naravi čedni, to jest razboriti ostaju takvi, a oni koji nisu bivaju divlji. Prava mudrost, σοφία, je povezana s božanskim, a riječi koje dolaze od nje se kroz dramu često koriste ironično zbog Euripidu suvremenih prilika, ali i zbog naglašavanja tragikomičnosti sukoba čovjeka i boga. Prijevod Lede Kaštelan na mjestima gubi finije nijanse, vjerojatno kako kazališne izvedbe ne bi stradale i izgubile na učinku, što je poželjno za izvedbu na hrvatskom jeziku, a treba uzeti u obzir i to da je sama prevoditeljica dramaturginja koja je prevodila i prilagođavala grčke tragedije upravo za određene izvedbe. Postoji još primjera za analizu, no smatram da je ovo dovoljno za prikaz jednog od mnogih aspekata ove drame koja i nakon dvije tisuće godina radi tema koje su, čini se, uvijek relevantne daje prostor za promišljanje i raspravu.